

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی سیمای زن در اشعار احمد شاملو و فروغ فرخ زاد
با تکیه بر روش تحلیل گفتمان انتقادی

استاد راهنما:

آقای دکتر حسن اکبری بیرق

استاد مشاور:

آقای دکتر ناصر رحیمی

پژوهشگر:

فریبا ملاجعفری

آبان ۱۳۹۱

تعهد نامه

اینجانب **فریبا ملاجعفری** دانشجوی کارشناسی ارشد رشته **زبان و ادبیات فارسی** گرایش **ادبیات محض** دانشگاه سمنان دانشکده علوم انسانی گروه **زبان و ادبیات فارسی** تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از هیچ منبعی کپی نشده و به پایان رسیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید محترم بوده است.

فریبا ملاجعفری

۱۳۹۱/۸/۲۹

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،

ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع

این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه سمنان است.

تقديم به:

«کسی که مثل هیچکس نیست»

سپاسگزاری

نگارش این پایان نامه را مدیون درایتمندی استاد راهنمایم جناب آقای دکتر اکبری هستم چرا که جسارت پرداختن به موضوعات دشوار علمی را در من پروراندند و پیوند مرا با جهان نظریات و دیدگاه‌های نوین، عمق و اعتبار بخشیدند.

همچنین از مشاورم جناب آقای دکتر رحیمی نیز قدردانی می‌کنم که با نکته‌سنجی‌های دقیق خود مرا در جهت ارائه هر چه بهتر مطالب یاری رساندند.

از جناب آقای دکتر ثروت و جناب آقای دکتر حسن‌زاده میرعلی که قبول زحمت کردند و بزرگوارانه داوری این رساله را بر عهده گرفتند بسیار سپاسگزارم.

و اما همسرم، که سزاوار قدردانی بسیار است، نه به خاطر همراهی و صبوری‌شان در مقام همسری بلکه به پاس داشتن انسانی‌تی عظیم در نهادشان، که در نبرد با ظلمت از پا در نمی‌آید.

از همه استادان ارجمند، دوستان و آشنایانی که به هر نحو مرا در به اتمام رساندن این رساله یاری کردند صمیمانه تشکر می‌کنم.

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی یک گرایش بینارشته‌ای است که با علوم مختلفی چون زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی پیوند دارد. الگوی فرکلاف، روشی ساختارمند در تحلیل گفتمان انتقادی محسوب شده، که متن را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مورد بررسی قرار می‌دهد؛ و قدرت و ایدئولوژی نهفته در اثر را کشف و واکاوی می‌کند.

احمد شاملو و فروغ فرخزاد دو شاعر معاصر ایران هستند که اشعارشان تحت تأثیر تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی عصر خویش بوده است؛ این امر ظرفیت لازم را برای بازنمایی ایدئولوژی‌ها و نگرش شاعران در اختیار تحلیل‌گر قرار می‌دهد. سیمای زن از جمله مقوله‌های با اهمیتی است که نحوه نگرش به آن از دوره مشروطه دستخوش تحولاتی عظیم شده است؛ از آنجا که این تحول شناختی، منبعت از تغییرات بنیادین اجتماعی در ایران است، شایسته عطف و توجهی روشمند و علمی است.

در این پایان‌نامه ضمن تعریف تحلیل گفتمان به ویژه رویکرد انتقادی آن، به بررسی جایگاه آن در ایران و رویکردهایی که در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند پرداخته شده است. همچنین پیشینه تفکر درباره زن مورد مطالعه قرار گرفته است تا پیش فرض‌های تثبیت شده در باب ایشان در جامعه انسانی مورد واکاوی عمیق‌تر قرار گیرد. نگارنده پس از تحلیل اطلاعات و داده‌ها، با بهره‌گیری از الگوی فرکلاف گفتمان مرتبط به سیمای زن را در سطوح متفاوت این مدل، در هر یک شاعران مذکور بررسی کرده است.

کلمات کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، ادبیات معاصر، قدرت، ایدئولوژی، سیمای زن، احمد شاملو، فروغ فرخزاد

فهرست مطالب

عنوان صفحه

دییآچه ۱

فصل اول: کلیات

۱-۱) عنوان تحقیق ۲

۲-۱) پرسش اصلی تحقیق ۲

۳-۱) بیان مسئله ۲

۴-۱) ضرورت انجام تحقیق ۳

۵-۱) پرسش‌های تحقیق ۳

۶-۱) فرضیه‌های تحقیق ۴

۷-۱) اهداف تحقیق ۴

۸-۱) پیشینه تحقیق ۴

۹-۱) روش تحقیق ۵

فصل دوم: مبانی نظری

بخش اول: تحلیل گفتمان ۷

۱-۱-۲) تعریف تحلیل گفتمان و پیشینه آن ۷

۲-۱-۲) گفتمان ۸

۱۲	 تحلیل گفتمان (۳-۱-۲)
۲۰	 جایگاه تحلیل گفتمان در ایران (۴-۱-۲)
۲۳	 اهداف تحلیل گفتمان (۵-۱-۲)
۲۸	 رویکردهای مؤثر در شکل گیری تحلیل گفتمان (۶-۱-۲)
۳۰	 رویکرد نقش گرایی در مکتب پراگ (۱-۶-۱-۲)
۳۱	 دیدگاه دل هایمز (۲-۶-۱-۲)
۳۳	 زبان شناسی تعاملی (۳-۶-۱-۲)
۳۴	 دیدگاه هالیدی (۴-۶-۱-۲)
۳۵	 زبان شناسی متن (۵-۶-۱-۲)
۳۷	 بخش دوم: نظریات فعال در تحلیل گفتمان
۳۹	 نظریه گفتمان لاکلو و موفه (۱-۲-۲)
۴۲	 روانشناسی گفتمانی (۲-۲-۲)
۴۴	 تحلیل گفتمان انتقادی (۳-۲-۲)
۴۸	 ون دایک (۱-۳-۲-۲)
۵۰	 روث وداک (۲-۳-۲-۲)
۵۵	 فرکلاف (۳-۳-۲-۲)
۶۲	 توصیف (۱-۳-۳-۲-۲)
۶۵	 تفسیر (۲-۳-۳-۲-۲)

۶۷	 تبیین (۳-۳-۳-۲-۲)
----	-------------------------

فصل سوم: پیشینه تفکر درباره زن در فرهنگ ایران

۷۱	 مقدمه
۷۲	 بخش اول: سیمای زن در ایران باستان
۷۲	 (۱-۱-۳) زن در اسطوره
۷۵	 (۲-۱-۳) زن در تاریخ ایران باستان
۸۰	 (۳-۱-۳) زن در متون مقدس
۸۴	 بخش دوم: سیمای زن در اسلام
۸۴	 (۱-۲-۳) زن در قرآن
۸۸	 (۲-۲-۳) زن در متون عرفانی اسلامی
۹۳	 بخش سوم: سیمای زن در آثار ادبی دوره کلاسیک
۹۳	 (۱-۳-۳) زن در متون ترجمه شده
۹۶	 (۲-۳-۳) زن در متون ادبی ملی
۱۱۲	 بخش چهارم: سیمای زن در دوره مشروطه خواهی

فصل چهارم: تحلیل گفتمان انتقادی اشعار شاملو و فرخزاد

۱۲۰	 بخش اول: زندگی نامه
۱۲۰	 (۱-۱-۴) احمد شاملو
۱۲۷	 (۲-۱-۴) فروغ فرخزاد

بخش دوم: تحلیل اشعار به روش تحلیل گفتمان انتقادی	۱۳۰
۱-۲-۴) تحلیل اشعار احمد شاملو	۱۳۰
۱-۱-۲-۴) سیمای زن در سطح توصیف	۱۳۰
۲-۱-۲-۴) سیمای زن در سطح تفسیر	۱۴۴
۱-۲-۱-۲-۴) بافت موقعیتی و نوع گفتمان	۱۴۴
۲-۲-۱-۲-۴) بافت بینامتنی و پیش فرض‌ها	۱۵۴
۳-۱-۲-۴) سیمای زن در سطح تبیین	۱۶۱
۲-۲-۴) تحلیل اشعار فروغ فرخزاد	۱۶۶
۱-۲-۲-۴) سیمای زن در سطح توصیف	۱۶۶
۲-۲-۲-۴) سیمای زن در سطح تفسیر	۱۸۰
۱-۲-۲-۲-۴) بافت موقعیتی و نوع گفتمان	۱۸۱
۲-۲-۲-۲-۴) بافت بینامتنی و پیش فرض‌ها	۱۹۶
۳-۲-۲-۴) سیمای زن در سطح تبیین	۱۹۸
فصل پنجم: نتیجه گیری	۲۰۸
فهرست منابع	۲۱۶

دیباچه

سیمای زن در متون کهن تا حدی کم رنگ و چه بسا نادیده گرفته شده است و این امر بی‌گمان حاصل تفکرات تثبیت شده‌ای است که در طول قرن‌های متوالی در ذهن بشر نهادینه شده و مسبب ایجاد پیش‌فرض‌هایی غیر منصفانه و تا حدی توهین آمیز در خصوص زنان شده است.

گفتمان‌های حاکم و زن ستیز تا زمانی که ساختار اجتماعی و فرهنگی جامعه اجازه ندهد، دگرگون نخواهد شد؛ این امر در ایران با انقلاب مشروطه و حوادث مرتبط آن همراه شد؛ به عبارت دیگر، مجموعه اقدامات و مبارزاتی که برای دستیابی به آزادی و حقوق برابر صورت گرفت، باعث شد که زنان نیز در این فرآیند، به آگاهی و شناخت بیشتری از موقعیت خود در جامعه دست یابند و درصدد تغییر آن باشند.

با توجه به تحلیل‌هایی که در هر یک از ابعاد زبانی، تاریخی، اجتماعی صورت گرفته است؛ سیمای زن امری ذاتی و از پیش تعیین شده نیست بلکه این هویت زنانه به مرور ساخته می‌شود و تغییر می‌کند.

این پایان‌نامه در پنج فصل گردآوری شده است؛ در فصل یک به کلیات که شامل موارد مختلفی چون فرضیات و اهداف تحقیق است، اشاره کردیم؛ در فصل دوم مبانی نظری رساله بیان کردیم و به رویکرد انتقادی به دلیل اهمیت آن در این رساله بیشتر پرداختیم؛ در فصل سوم به پیشینه تفکر درباره زن اشاره کردیم و آن را در چهار بخش متفاوت مورد بررسی قرار دادیم؛ در فصل چهارم به یاری آموخته‌های خود در فصل مبانی نظری به تحلیل سیمای زن در اشعار فروغ فرخ‌زاد و احمد شاملو با تکیه بر روش فرکلاف پرداختیم و در نهایت در فصل پنجم مجموع نتایج حاصل شده در فصل چهارم را جمع بندی کرده‌ایم.

فصل اول

کلیات

فصل اول: کلیات

۱-۱) عنوان تحقیق:

بررسی سیمای زن در اشعار احمد شاملو و فروغ فرخزاد با تکیه بر روش تحلیل گفتمان انتقادی.

۲-۱) پرسش اصلی تحقیق:

سیمای زن در شعر دو شاعر مذکور چه همسانی‌ها و تفاوت‌هایی دارد و این تفاوت و شباهت‌ها ریشه در کدام

زمینه‌های زبانی، اجتماعی، تاریخی دارد؟

۳-۱) بیان مسئله:

سیمای زن در شعر فارسی مسأله‌ای است که از دوره مشروطه و شاعران پس از آن به طور جدی مورد توجه قرار گرفت؛ دلیل این امر این است که در ادبیات کلاسیک ایران، با چهره‌ای کم و بیش یکنواخت از شخصیت زن روبه‌رو هستیم اما در دوره معاصر به دلیل تغییر شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم بر جامعه، نوع نگاه به زن و تصویری که از او ارائه می‌شود، دستخوش تغییر می‌شود. از آنجا که این تحول شناختی، منبعث از تغییرات بنیادین اجتماعی در ایران است، شایسته عطف و توجهی روشمند و علمی است. در شکل‌گیری رویکردهای تحلیل گفتمان دیدگاه‌های زبان‌شناسان نقش‌گرا تأثیر بسزایی داشته است. سعی ما در این پژوهش این است که با نگاهی جامعه‌شناسانه و زبان‌شناختی، از طریق شیوه تحلیل گفتمان انتقادی، این مسأله را بررسییم.

نظریه تحلیل گفتمان انتقادی، رویکردی بینارشته‌ای در علوم اجتماعی و زبان‌شناسی است. این رویکرد، در یک بعد زبانی و ساختاری به شکل و صورت متن توجه دارد و در بعد دیگر خود به چگونگی تأثیر عوامل محیطی، نظیر سیاست، ایدئولوژی و روابط قدرت و ... بر متن می‌پردازد؛ چراکه زبان به مثابه عملی اجتماعی با ایدئولوژی گره خورده است و گفتمان‌ها به وسیله این روابط شکل می‌گیرند. این نظریه راه‌آورد تفکر پست مدرنیسم است

که ریشه در آراء میشل فوکو (Foucault, M 1926 – 1984) دارد. آثار وی منشاء نظریاتی است که تحت عنوان گفتمان مطرح شده است. تحلیل گفتمان انتقادی با آرای افرادی چون تئون وندایک (Van Dijk, T.A. 1943)، روث وداک (Wodak, Ruth 1950) و فرکلاف (Fairclough, Norman 1941) به اوج رسید.

در این جستار می‌کوشیم تا سیمای زن را در اشعار شاملو و فرخ‌زاد با توجه به مدل فرکلاف مورد بررسی قرار دهیم.

۴-۱) ضرورت انجام تحقیق:

گفتمان‌ها بر سازنده روابط موجود در جامعه است و متن‌ها آینه این تأثیرات هستند. مطالعات گفتمان‌کاوی متون ادبی تأثیر قدرت و ایدئولوژی حاکم در جامعه را بر روی بافت‌های زبانی و اجتماعی نشان می‌دهد. شاملو و فرخ‌زاد از بزرگ‌ترین شاعران معاصر ایران هستند که بررسی اشعار ایشان دید شفاف‌تری از تأثیر موقعیت تاریخی و فرهنگی بر گفتمان شعری این عصر به دست می‌دهد.

۵-۱) پرسش‌های تحقیق:

- آیا سیمای زن در شعر شاعران کلاسیک با شعر شاعران معاصر تفاوت دارد؟
- زمینه‌های تغییر گفتمان شاعران معاصر در پرداختن به زن در شعر چیست؟
- آیا سیمای زن ارائه شده در شعر فرخ‌زاد و شاملو با یکدیگر تفاوت دارد؟
- گفتمان پی‌ریزی شده توسط هر یک از شعرای نام برده تا چه اندازه قابل گسترش است؟

۱-۶) فرضیه‌های تحقیق:

- سیمای زن در اشعار شاعران معاصر تفاوت‌های بنیادین با شعر شاعران کلاسیک دارد.
- تصویر متفاوت ارائه شده از زن که منبعث از تغییرات شرایط اجتماعی و سیاسی ایران پس از مشروطه می‌باشد، سبب ایجاد گفتمان جدیدی در اشعار دوره معاصر شده است.
- هریک از این شعرا باتوجه به زمینه‌های اجتماعی عصر زندگی‌شان و ویژگی‌های زندگی شخصی و اجتماعی‌شان، به زن نگاه متفاوتی دارند.
- گفتمان خلق شده توسط شاملو و فرخ‌زاد ظرفیت‌های لازم را برای گسترش و جای‌گیری در نهاد اجتماعی و فرهنگی را دارد؛ اما پیشروی هر یک از این گفتمان‌ها طبق شرایط حاکم بر جامعه متفاوت خواهد بود.

۱-۷) اهداف تحقیق:

۱. بررسی و معرفی مفاهیم و رویکردهای تحلیل گفتمان.
۲. بررسی و معرفی تحلیل گفتمان انتقادی و به ویژه مدل فرکلاف.
۳. بیان تفاوت‌ها در بیان سیمای زن در اشعار معاصر در مقایسه با متون کهن.
۴. تحلیل اشعار احمد شاملو و فروغ فرخ‌زاد به روش فرکلاف.
۵. بررسی چگونگی تفاوت‌ها و شباهت‌ها در ارائه سیمای زن.
۶. چگونگی امکان گسترش و نهادینه شدن گفتمان‌های ایجاد شده توسط شعرای مذکور.
۷. دریافت تأثیر زبان، اجتماع و تاریخ بر روی متون.

۱-۸) پیشینه تحقیق:

شعر معاصر فارسی به ویژه آثار شاملو و فروغ فرخ‌زاد، از دیدگاه‌های گوناگون مورد نقد و تحلیل قرار گرفته است؛ از جمله مسأله "تنهایی" و "فمینیسم". همچنین رساله‌ها و پژوهش‌های تطبیقی بسیاری به خصوص در مورد فروغ فرخ‌زاد با شاعران دیگر نگاشته شده است. اما در مبحث تحلیل گفتمان انتقادی تاکنون تحقیق مستقلی

انجام نشده است و پژوهش‌گران ادبیات معاصر نگاه انتقادی با این رویکرد به شعر معاصر نداشته‌اند و پژوهش‌هایی که به شکل پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری انجام شده است بیشتر تحلیل گفتمان انتقادی داستان‌های معاصر و یا مقالات و روزنامه‌هاست.

(۹-۱) روش تحقیق:

پژوهش در این پایان‌نامه به روش توصیفی _ تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. مراحل انجام تحقیق بدین صورت است: ابتدا مطالعات نظری و سپس گردآوری اطلاعات انجام می‌شود؛ پس از آن به مطالعه داده‌ها و آثار مورد نظر پرداخته می‌شود؛ در نهایت تحلیل داده‌ها با توجه به دیدگاه‌های طرح شده صورت می‌گیرد و فرضیه‌های از پیش تعیین شده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

لازم به ذکر است که تحلیل و بررسی دو شاعر نام‌برده بر پایه مدل فرکلاف صورت می‌گیرد؛ این مدل، به روشمندترین الگو در مطالعات تحلیل گفتمان انتقادی شناخته شده است که متن را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌کند.

فصل دوم

مبانی نظری

بخش اول: تحلیل گفتمان

۲-۱-۱) تعریف تحلیل گفتمان

مقدمه

هنگامی که انسان توانست با سخن گفتن، با افراد پیرامون خود ارتباط برقرار کند انتخاب واژگان و چگونگی انتقال مفاهیم به روشی نیکو، همواره دغدغه بشر بوده است. اهمیت این مسئله با پدید آمدن متون مکتوب بیش از پیش نمایان شد و نحوه خوانش متون در ادوار بعد جایگاه ویژه‌ای در بین محققان رشته‌های مختلف پیدا کرد؛ به دیگر سخن، مطالعه زبان از جنبه گفتاری و نوشتاری همواره ذهن پژوهشگران زبان‌شناسی، فلاسفه، جامعه‌شناسان و روانشناسان را به خود مشغول داشته است. حاصل این مطالعات، سبب ایجاد گرایش‌های گوناگون و چه بسا متعارضی در این حیطه شده و رویکردهای نوینی را به ارمغان آورده است. هر یک از این روش‌ها برآمده از یک نوع تفکر و پایگاه نظری خاص می‌باشد که از منظری متفاوت به زبان و نحوه به کارگیری آن توجه دارد.

در این میان، تحلیل گفتمان^۱، رهیافتی است که در علوم انسانی مورد توجه قرار گرفته است؛ چراکه زمینه مساعد برای مطالعه زبان را از وجوه مختلف زبانی، فرهنگی، تاریخی در نظر داشته است.

در این فصل ابتدا مفهوم تحلیل گفتمان، پیشینه و همچنین رویکردهایی که در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند بیان می‌شود. در بخش دوم نظریه‌های فعال در گفتمان‌کاوی معرفی می‌شود؛ در این میان تحلیل گفتمان انتقادی^۲ به عنوان یکی از برجسته‌ترین دیدگاه‌ها در این رساله شرح داده می‌شود و نگره‌های مهم آن مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت.

^۱ Discourse analysis

^۲ Critical discourse analysis

برای معرفی تحلیل گفتمان، لازم است به تعاریفی شفاف از واژه "گفتمان" در لغت و همچنین در اصطلاح صاحبان این نظریه پرداخته شود.^۱

Discourse^۱. مراده کلامی؛ سخن، گفتگو؛^۲ بررسی رسمی یک موضوع در گفتار یا نوشتار؛^۳ یک واحد متنی که زبان‌شناسان برای تحلیل پدیده‌های زبان‌شناختی به کار می‌گیرند، این واحد متنی بیش از یک جمله را شامل می‌شود؛^۴ to discourse: توانایی در استدلال؛^۵ to discourse on/up سخن گفتن یا نوشتن به صورت رسمی یا صوری درباره {چیزی}؛^۶ انعقاد یک مباحثه^۷. پخش کردن (موسیقی).

(The Collins concise dictionary of the English language: 1988)

Discourse: ۱. گفتگو، به ویژه گفتگوی رسمی، سامان‌مند افکار در گفتار یا نوشتار؛ و نیز بیان‌هایی از نوع خطابه، رساله و غیره؛ قطعه یا واحدی از یک گفتار یا نوشتار یک پارچه (انگلیسی میانه: discourse، از ریشه لاتین به معنای مرور کردن).

(The Longman Dictionary of the English Language: 1984)

Discourse: الف) گفتار؛ {مثال}: فقط صحبت‌های قشنگ و {عمل هیچی} (تحقیر آمیز)؛ به من گوش بده و اعتراض موقوف! هدر دادن وقت برای صحبت؛ ب) گفتمان با واسطه/ بی واسطه. گفتار بی واسطه/ با واسطه (زبان-شناسی)؛ ج) گفتمان: (رساله فلسفی)؛ discourir: گفتمان کردن؛ مباحثه درباره یک موضوع خاص: گپ-زدن (تحقیر آمیز).

(The Collins Robert concise French Dictionary: 1990^۱)

۱. ترجمه تعاریفی که از واژه "گفتمان" ارائه شده از کتاب *گفتمان سارا میلز*، مترجم فتح محمدی اقتباس شده است.